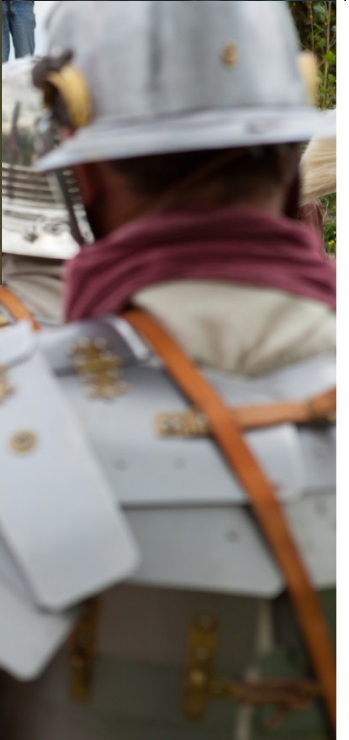

Tussenstand Werelderfgoednominatie Romeinse Limes

September 2014

Nederlandse Limessamenwerking
Postbus 80300
3508 TH Utrecht

Omschrijving foto's op het voorblad

Met de klok mee:
Castellumgarage in Alphen a.d. Rijn
Monding Oude Rijn bij Katwijk
Romeinse re-enactors
Verwijsbord naar de Theetuin aan de Limes in Maurik
Visualisatie Romeins Castellum in Utrecht
Straatnaambord in Alphen a.d. Rijn
Romeinse Wachttoeren in Bunnik

Inhoudsopgave

Vooraf.....	1
Identificatie van de property.....	2
Begrenzing.....	3
SoOUV, criteria en verantwoording.....	4
Vergelijkende analyse.....	6
Integriteit en authenticiteit.....	10
Beoogd siteholderschap.....	12
Bescherming en beheer.....	13
Draagvlak.....	17
Planning.....	19
Eindnoten.....	21

Bijlage 1 Kaarten

Vooraf

De Werelderfgoednominatie Romeinse Limes

Voor u ligt de tussenstand Werelderfgoednominatie Romeinse Limes. De Romeinse Limes is in 2011 door de Staat der Nederlanden op de Voorlopige Lijst Werelderfgoed geplaatst, als uitbreiding van het bestaande Werelderfgoed "Frontiers of the Roman Empire". De drie provincies Gelderland, Zuid-Holland en Utrecht zijn verantwoordelijk voor de voorbereiding van deze Werelderfgoednominatie. Zij doen dit samen met de gemeenten waar de Limes doorheen loopt en met de Duitse deelstaten Nordrhein-Westfalen en Rheinland-Pfalz. In dit kader is op 27 januari 2014 de intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes ondertekend door de Minister van OCW, de drie Provincies en 25 gemeenten. In het najaar van 2014 zal een samenwerkingsovereenkomst worden ondertekend met de deelstaten Nordrhein-Westfalen en Rheinland-Pfalz, waarmee wij de nominatie zullen voorbereiden. Meer informatie over de nominatie is te vinden in de brochure Werelderfgoednominatie Romeinse Limes.

Wanneer kan de Limes worden voorgedragen

Het Rijk kan één erfgoed per jaar voordragen voor de Werelderfgoedstatus. Op dit moment staan er zeven erfgoederen op de Voorlopige Lijst Werelderfgoed. Om te komen tot een besluit over de volgorde van indiening van nominatiedossiers door het Rijk bij UNESCO, is door het Rijk aan de kandidaat Werelderfgoederen gevraagd een tussenstand te presenteren omtrent de voortgang voor de Werelderfgoednominatie. Op basis van alle reacties zal de Minister begin 2015 bepalen wanneer de kandidaten in aanmerking komen voor een voordracht bij UNESCO. Daarbij zijn voortgang, draagvlak voor de nominatie, draagkracht voor de instandhouding en de uniciteit van het erfgoed belangrijke wegingsfactoren. Naar aanleiding van het verzoek van het Rijk is voorliggend document opgesteld voor de Werelderfgoednominatie van de Romeinse Limes.

Waarvoor dient dit document

Dit document is bedoeld voor de technische beoordeling door het ministerie van OCW ten behoeve van de prioritering van kandidaat-Werelderfgoederen. Het document is opgesteld door de provincies Utrecht, Gelderland en Zuid-Holland. Betrokken bij de totstandkoming van dit document zijn de Duitse deelstaten Nordrhein-Westfalen en Rheinland-Pfalz. Dit document is vastgesteld door de colleges van Gedeputeerde Staten van Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland.

Leeswijzer

Het voorliggende document is gebaseerd op het format dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) heeft aangeleverd. In het document treft u Engelstalige teksten in een blauw kader. Deze teksten zijn afkomstig uit het document "Draft Statement OUV & Comparative Analysis World Heritage Nomination Lower German Limes" dat in opdracht van de drie provincies is opgesteld. Tevens is gebruik gemaakt van informatie uit de "Terreinencatalogus voor de Werelderfgoednominatie Romeinse Limes", waarin alle Nederlandse vindplaatsen die mogelijk in aanmerking komen voor de Werelderfgoednominatie zijn omschreven. Beide onderzoeken zijn ter kennisname bijgevoegd bij dit document.

1. Identificatie property

Naam en componenten van de property

De Lower German Limes (hierna LGL) wordt onderdeel van de *Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site* (hierna FRE). Het gaat om een 'transnationale seriële nominatie'. Reeds bestaande componenten van de FRE zijn: Antonine Wall (Schotland), Obergermanisch-Raetische Limes (Duitsland), Hadrian's Wall (Engeland). Tevens zijn andere toevoegingen in voorbereiding: de Donaulimes (Oostenrijk en Slowakije) en de Ripa Pannonica (Hongarije).

Categorie van de property

De LGL zal worden ingeschreven in de categorie 'Cultural Site'.

Ligging van de property

Landen	Nederland en Duitsland
Regio's	Provincie Zuid-Holland, Provincie Utrecht, Provincie Gelderland, Deelstaat Nordrhein Westfalen en Deelstaat Rheinland Pfalz.
Gemeenten	Alphen aan de Rijn, Bodegraven-Reeuwijk, Katwijk, Leiden, Leidschendam-Voorburg, <i>Voorschoten</i> , <i>Zoeterwoude</i> , Bunnik, <i>Houten</i> , Utrecht, Wijk bij Duurstede, Woerden, Arnhem, Buren, Duiven, Groesbeek/Millingen a.d. Rijn, Lingewaard, Neder-Betuwe, Nijmegen, Overbetuwe, Rijnwaarden, Ubbergen, Bedburg-Hau, Kalkar, Udem, Xanten, Wesel, Alpen, Moers, Duisburg, Krefeld, Neuss, Dormagen, Monheim, Köln, Bornheim, Alfter, Bonn, Bad Münstereifel, Remagen.

Geografische coördinaten

De westpunt van de LGL ligt in Katwijk aan Zee, coördinaten: 52°12'07.7"N 4°24'40.9"E. De oostpunt van de LGL wordt gevormd door Remagen: 50°34'46.28"N 7°13'38.94"E.

2. Begrenzing

Begrenzing van de property, verhouding property tot SoOUV en attributen

Op grond van de concept-SoOUVⁱ zal ervoor worden gekozen om geen aaneengesloten gebied, maar een verzameling losse vindplaatsen voor te dragen die gezamenlijk de unieke en universele waarden representeren. De kaarten van de terreinen die mogelijk onderdeel uitmaken van de property zijn bijgevoegd als bijlage 1.

Motivatie van de begrenzing:

Nederland: In de periode 2012 tot 2014 is in overleg met betrokken gemeenten een selectie gemaakt van bekende vindplaatsen waar resten aanwezig zijn of worden vermoed die representatief zijn voor de Romeinse militaire infrastructuur en aanwezigheid in Nederland, met inbegrip van wegen, wachttorens, aquaducten, kanalen, havens, graven etc.ⁱⁱ Terreinen die niet passen binnen de “Koblenz-declarationⁱⁱⁱ” zijn buiten beschouwing gelaten. Terreinen die vanwege politiek-bestuurlijke besluiten of afspraken niet kunnen worden behouden, zijn eveneens buiten beschouwing gelaten. Dit resulteert in een selectie van op dit moment 42 terreinenclusters. Een overzicht hiervan treft u in de terreinencatalogus, die ter kennisname bij deze brief is bijgevoegd.

Er zal nog een nadere selectie van terreinen worden gemaakt. Op grond van de concept-SoOUV en de gerelateerde attributen, is de inzet om:

- in ieder geval de top terreinen van de LGL voor te dragen;
- in ieder geval van alle terrein-typen van de Limes^{iv} ten minste één terrein voor te dragen. Daarbij zal vooral worden gekeken welke terreinen, gelet op de natte bodem condities, het best geconserveerd en goed te behouden zullen zijn. Mochten er meerdere terreinen van één type goed geconserveerd en goed te behouden zijn, dan kunnen meer terreinen worden voorgedragen;
- te komen tot een representatieve selectie van de gehele bezettingsduur.

Duitsland: In de periode 2013 tot 2014 zijn in totaal 25 terreinen, inclusief begrenzing, geselecteerd door het Landschaftsverband Reinland - Amt für Bodendenkmalpflege im Reinland (LVR-ABR), Stadt Köln (Römisch-Germanisches Museum), Stadt Krefeld en Stadt Neuss. Het terrein Remagen is geselecteerd door Generaldirektion Kulturelles Erbe Rheinland-Pfalz (GDKE). Deze selectie hebben zij in opdracht van de gemeenten uitgevoerd (zie bijlage 1).

Begrenzing van de bufferzone

Volgens een aantal logische principes zullen de bufferzones worden bepaald:

- Er zal een onderscheid worden gemaakt tussen bufferzones in stedelijke en in landelijke gebieden. Daarmee wordt aangesloten bij de aanpak van de Antonine Wall.
- Er wordt gewerkt met zowel horizontale als verticale bufferzones.
- Horizontale bufferzones richten zich op gebieden waar nog kernwaarden worden verwacht.
- Verticale bufferzones richten zich op het behoud van de grondwatercondities.
- In het geval van een aantal dicht op elkaar liggende vindplaatsen, wordt er voor gekozen om deze in een aaneengesloten bufferzone op te nemen. Dit kan aangrenzend aan een bepaald terrein zijn, maar ook een solitaire bufferzone (eiland) zijn.

Nadat de terreinen, naar verwachting eerste helft 2015, definitief zullen zijn geselecteerd, zal per terrein een bufferzone worden gedefinieerd. Net als bij de selectie van de terreinen, zal dit in overleg met de gemeenten en eigenaren gebeuren.

3. SoOUV, criteria en verantwoording

Uitzonderlijke universele waarde van de property (SoOUV)

De LGL beslaat de hele periode van het Romeinse Keizerrijk. Alle fasen zijn vertegenwoordigd: van de verovering tot het uiteenvallen van het Romeinse Rijk. Nergens anders is de Limes zo lang onafgebroken in gebruik geweest.

De LGL omvat daarnaast alle onderdelen van de Romeinse militaire aanwezigheid. Dat is bijzonder: in veel andere delen van de FRE bevindt een deel van de militaire functies zich in het achterland. In de LGL representeert de Limes het hele militaire systeem.

Een derde eigenschap die de LGL bijzonder maakt, is de aanwezigheid van organische resten, die door de uitzonderlijke conserveringseigenschappen van de Rijndelta bijzonder goed bewaard zijn gebleven. Voorbeelden zijn de houtbouwfasen van castella, schepen en aan de natte omstandigheden gerelateerde infrastructuur (zoals aanlegkades, bruggen, havens, etcetera).

Criteria voor nominatie van de property

Voor de nominatie van de LGL wordt aangesloten bij de criteria waaronder de FRE is ingeschreven. Dit betreft criteria II, III en IV (zie onderstaand tekstkader).

(ii) exhibit an important interchange of human values, over a span of time or within a cultural area of the world, or developments in architecture or technology, monumental arts, town planning or landscape design.

The Lower German Limes formed part of the frontier throughout the entire existence of the Roman Empire and as such reflects the development of Roman military and related civilian facilities and infrastructure from its earliest beginnings in the last decades BC until the mid-5th century (the building programmes of the Roman emperors from Augustus to Valentinian III). It is also illustrative of the development of all successive phases of its military strategy from a period of conquest through a phase of stabilization and forward defence and ultimately to a system of defence-in-depth. In addition, its built legacy served as a backbone that shaped early Medieval civil and religious infrastructure.

(iii) bear a unique or at least exceptional testimony to a cultural tradition or to a civilisation which is living or which has disappeared

The Lower German Limes is the only area that formed part of the frontier throughout the entire existence of the Roman Empire, with an unbroken occupation. It is at the same time unique because of the presence of all elements that the military occupation could encompass, from legions in early and late forms to regular as well as irregular auxiliaries in addition to the fleet. It is also a prime example of a river frontier with exceptional (underground) preservation of wooden riverine infrastructure such as quays and ships.

iv) be an outstanding example of a type of building or architectural or technological ensemble or landscape which illustrates a significant stage in human history

As a river frontier which – in the delta area as well as the lower Rhine terrace upstream – has always been a wetland, the LGL exhibits unique testimonies of water management strategies and constructions, in addition to holding an extremely varied dataset encompassing organic materials and artefacts bearing unique information on frontier life and on vanished traditions such as notably that of river boat building.

Op verzoek van het World Heritage Centre werken de bestaande werelderfgoedsites van de FRE op dit moment aan een overkoepelende SoOUV, de zogenaamde Umbrella SoOUV, die is geënt op de Summary Nomination Statement. In dit document zal o.a. worden omschreven hoe met nieuwe toevoegingen aan de FRE zal worden omgegaan. Op 25 en 26 september 2014 is met alle Europese Limeslanden over deze overkoepelende SoOUV gesproken. In dit overleg is een heldere strategie afgesproken die erop gericht is dat er één SoOUV voor alle delen van de FRE komt, waarin ook wordt omschreven hoe met nieuwe toevoegingen aan de FRE zal worden omgegaan. De planning is deze overkoepelende OUV uiterlijk 2017 door de Werelderfgoedconventie te laten vaststellen.

Attributen van de property

De uitzonderlijke en universele waarde komt tot uitdrukking in de volgende attributen.

Conservering

De wetland conservering is uniek binnen de LGL. De mate van conservering zal dan ook een belangrijk criterium vormen bij het selecteren van terreinen voor de voordracht. In het bijzonder bij terreinen met een houtbouwfase en andere aanwijsbaar aanwezige organische resten is het op lange termijn in stand houden van de gunstige conserveringsomstandigheden essentieel. Hierbij zal onder andere worden gekeken naar het beheer van de grondwaterstand en of conservering op de lange termijn haalbaar is.

Functie

De LGL omvat alle onderdelen van de Romeinse militaire aanwezigheid binnen de grenszone. Het is daarom gewenst om van deze objecttypen ten minste één toe te voegen, om daarmee een goede representatie te geven van het functioneren van de Romeinse grens als geheel. De objecttypen die zijn geselecteerd zijn in figuur 1 weergegeven. In een aantal gevallen zullen objecttypen gecombineerd kunnen worden in één terrein.

a.	Relevant onderdeel van de provinciehoofdstad	m.	Castellum met goed bewaarde houtbouwfase
b.	Legioensfort	n.	Minifort
c.	Laat Romeins legioensfort	o.	Wachtoren
d.	Militaire stad	p.	Cluster oefenkampen
e.	Vroeg Romeins castellum/hulptroepenfort	q.	Burgernederzetting
f.	Vroeg Romeins legioenskamp	r.	Castellum met goed bewaarde steenbouwfase
g.	Fort aan de overkant van de Rijn	s.	Wachtoren (laat Romeins)
h.	Laat Romeins fort	t.	Schepen
i.	Militair heiligdom/vaandelheiligdom	u.	Vlootbasis/haven/kade
j.	Infrastructurale elementen: Limesweg (van hout danwel verhard) brug, verhoogde weg, duikers enzovoorts	v.	Watermanagement: kanaal, watervoorzieningssysteem, dammen en keerdammen
k.	Grafvelden gerelateerd aan één of meer van bovenstaande complexen	w.	Vindplaatsen met potentieel goed bewaarde organische resten zoals leer, textiel en hout
l.	Militaire industriële voorzieningen: kalkovens, pottenbakkersovens, baksteenovens, groeve.		

Figuur 1: objecttypen

Datering

Aangezien de LGL de gehele periode van het Romeinse Keizerrijk beslaat, is het belangrijk om terreinen te selecteren die de verschillende fasen van de Limes vertegenwoordigen. Zo zal de voordracht voorbeelden moeten bevatten van de expansiefase, de eigenlijke Limes fase, en het laat-Romeinse verdedigingssysteem.

4. Vergelijkende analyse

Er is een vergelijkende analyse uitgevoerd^v waarbij de Limes is vergeleken met andere linies op de Werelderfgoedlijst. Tevens is een vergelijking gemaakt met bestaande onderdelen van de FRE.

Methoden voor selectie te vergelijken sites

Voor de vergelijkende analyse is literatuuronderzoek verricht naar een aantal versterkte grenzen en barrières verspreid over de hele wereld, met speciale nadruk op Europa en het Nabije en Midden Oosten. Dit omvatte met name de Antieke en Vroege Middeleeuwse muren en versterkte grenzen zoals opgenomen in Nunn (2009); de verdedigingskringen van Griekse stadstaten; de aarden barrières uit de Anglo-Saksische en Viking wereld, zoals Offa's Dyke en de Dannevirke; de Muur van Anastasius in Byzantium; Laat Middeleeuwse 'Landwehre' in Duitsland [Haynes 2013, Hingley 2008, Woolf 1998]. Ook is gekeken naar het thematische framework "Filling the gaps" report (ICOMOS 2005).

Uitkomsten vergelijkende analyse

Uit de vergelijkende analyse blijkt dat de Werelderfgoedlijst slechts een beperkt aantal verdedigingslinies kent. Daarbij valt op, dat de ingeschreven linies een ander karakter hebben dan de Limes. Waar de bestaande linies vooral verdedigend van karakter zijn, is de Limes gericht op interactie en uitwisseling met gevestigde culturen. Daarbij is het ook zo dat de Limes niet een buitengrens markeert van het Romeinse Rijk. Binnen de bestaande Werelderfgoedplaats is de LGL een bijzonder onderdeel omdat het een rivierlinie betreft.

De integrale tekst uit de vergelijkende analyse (Willems, e.a. (2014)) is onderstaand in het kader weergegeven.

The LGL as a complement to existing parts of the FRE WHS

In assessing the particular contribution of the LGL to the transnational FRE WHS site, it is important to realise that the earlier nominations of Hadrian's Wall (1987), the Upper-German/Raetian limes (2005) and the Antonine Wall (2008), all represent a specific stage and special variant of Roman frontiers: the 'artificial' barriers of the 2nd century. This means that there is a difference in chronological scope. While the Hadrian's Wall complex contains a few late 1st-century forts and remained in operation in the late Roman period, the German limes essentially dates from the early 2nd century and was given up in 254 (Raetia) and 260 (Upper Germany). The Antonine Wall functioned for two decades at most (c. 142 – 158).

Perhaps more importantly, the artificial frontiers represent just one element, if a particularly manifest one, of the larger military disposition, the 'preclusive' security cordon watched by a continuous series of towers and backed up by auxiliary forts. The British and German parts of the FRE WHS do not comprise the legionary bases which figure so prominently in the proposed Lower German extension, nor the wider logistical infrastructure that supported the army in the frontier provinces. In the Lower German situation, all elements are superimposed on the left bank of the Rhine and represented in the nomination. The foregoing survey (§ 2.2) has highlighted various aspects of the Lower German army's involvement in mining, industry, logistics, building activity. In contrast to the British and German frontiers, the towns of the Lower German frontier districts were very much part of the same military cordon on the left bank. Although they are not normally included in this nomination (except for military-promoted Voorburg) urban communities, and therefore military-civilian interactions, are firmly part of the frontier landscape of the LGL.

There are also differences between the proposed Lower German nomination and that of the middle Danube. Here, the Roman military disposition was much slower to concentrate on the line of the river Danube. Until the late 1st century, most of legions and a good part of the auxiliary units were stationed in the interior of the provinces of Noricum, Pannonia and Dalmatia. As a consequence, the crucial formative stages (c. 15 BC-AD 85) are less completely covered in the Middle Danube nomination. If we compare the resources of the constituent and proposed parts of the FRE WHS, the narrative and future study of early Roman military architecture will largely focus on Lower Germany, while the Middle Danube is clearly the leading area when it comes to late Roman military architecture. So far, rather less evidence of the resources and aspects covered in § 2.3 and 2.4 has come to light in the middle Danube area. In these fields, the LGL, and the Dutch river area in particular, possesses an unrivalled potential.

The particular contribution of LGL, then, is that it encompasses the complete evolution, from the very earliest stage, of the Roman military disposition in the widest sense, including the legions and their manifold activities, the fleet, the command structure, etc. Of the classic 2nd-century frontiers, the LGL had most of its hardware in place shortly after 70, making this one of the earliest linear arrangements in the Roman world with the potential performance of a 'prelusive' frontier. Of particular interest is the system's adaptation to a complex and dynamic natural environment, notably in the Rhine delta, and its symbiosis with the water infrastructure generally. This is reflected in specific elements like harbour installations and water works which figure prominently in the proposed nomination.

The LGL (and wider FRE WHS) in comparison to other fortified boundaries

Perhaps surprisingly, fortified boundaries are a much under-represented category on the WH list. According to the thematic framework of the Filling the gaps report (ICOMOS 2005), this category consists of the Great Wall in China (property nr. 438), the fortifications of Derbent (1070), and the Defense line of Amsterdam (759). The latter, however, is of a totally different nature. Like the New Dutch Waterline (Dutch tentative list) and the Ligne Maginot (France, 1928-1936), it served as a linear bulwark, designed to withstand attack in force by modern armies with heavy firepower. The Roman Limes, in contrast, was never meant as a line of static defense, with the Roman army entrenched behind a river or a physical barrier. By their organization, equipment, tactics and training, Roman legions and auxiliary units were specialists in mobile, offensive warfare. If 'defensive' in any meaningful way, Roman frontiers served as jumping-off points for interceptive pursuit or punitive reprisal, or, ideally, pre-emptive strikes far beyond the limes.

There is a second crucial difference with most fortified boundaries in recent history in that limites were not understood to mark the extent of Roman rule – they weren't territorial boundaries in the modern sense. Rome always controlled a wide buffer of polities and tribes beyond the limes through formal agreements of client-rule or 'friendship' backed up armed suasion, money and occasional punitive campaigns. In this game, the physical demonstration of Roman power as expressed in the forts and towers placed on the edge of Empire was a crucial element, their monumental stone facades showing Rome's mastery over terrain, natural resources and peoples alike.

An authentic aspect of the LGL and the Danube limes (Tentative list of i.a. Austria) is that they represent a special variant of fortified boundaries, sc. the 'river frontier'. Throughout history, rivers have been used by empires to stake claims of hegemony – the very origin of the Rhine and Danube limites goes back to precisely such claims by Caesar and Augustus, respectively. However, as fortified boundaries river frontiers are scarcely represented in the human cultural record (and absent on the WH list). For all their attraction as markers of space, rivers really are poor separators of human communities, their valleys often functioning as zones of exchange rather than cultural divides. This is certainly true for the LGL, the tribal

communities on both sides of the Rhine sharing much the same material culture and values originally.

In functional terms, the limes provided a line of control to monitor cross-frontier movement and trade, and ward off small- and medium scale security threats in the range of brigandage and raiding. The preclusion of raiding was important, as this was an endemic and potentially escalating element in the martial culture of the tribal societies that lived beyond Rome's frontiers. This aspect invites comparison with early medieval barrier systems like the Dannevirke (Schleswig-Holstein) and Offa's Dyke (Wales), or perhaps the medieval Landwehre that surrounded some of Germany's early polities. However, these earthworks are generally less elaborate and articulate, and therefore less informative, while there are also issues with their integrity and state of documentation. Perhaps more importantly, they are incomparable to the frontiers of the Roman Empire in that their extent was local and they divided essentially similar communities.

More directly comparable would be fortified boundaries that monitored the edge of other pre-modern empires that were exposed to nomadic infiltration or raiding. In the geo-cultural regions spanned by the former Roman Empire, the closest parallels are the barriers in the ancient Near and Middle East (e.g. Amurrit wall, Cappadocian Wall); the various barriers built in Central Asia between the 2nd century BC and the 6th AD, notably the Sassanid Wall; and the Anastasius Wall that protected the Byzantine Empire.

As a cultural monument and resource, the Frontiers of the Roman Empire are far more complex than the cited examples because of the sheer variety of physical and human geography negotiated, and the corresponding variety of installations, barrier elements and deployment patterns designed to meet specific challenges. The archaeological resources contained in this serial property are unsurpassed in their varied content and staggering mass, opening up endless possibilities for the comparative research of every thinkable aspect of life in and around the military frontier communities. This is complemented by a range of historical sources and documentary evidence that directly pertains to the conditions of life and service on the frontiers, such as discharge diplomata, countless inscriptions, and even parts of military archives as preserved in the Vindolanda tablets on Hadrian's Wall or papyrus records in arid regions.

Perhaps, the principal contribution of the Roman frontiers to the collective human experience resides in values signaled as under-represented in the existing WH list by the 'Gaps' report. On a practical note, the Roman frontiers represent an impressive series of 'creative responses' to natural and cultural challenges (terrain, building materials, food supply, local security issues, etc.). The 'utilization of natural resources' by the Roman military in a pragmatic and often sustainable fashion is a quality that keeps surprising even the most experienced student of Roman frontiers.

Roman frontiers are all about 'movement of peoples', another criterion underlined by the 'Gaps' report. What is important here is not so much the obvious regulatory function of *limites*, as the ongoing process of incorporation of indigenous communities through service in the Roman army. Through recruitment, occasional redeployments, trade and marriage, the imperial frontiers continuously circulated and integrated people, material goods, cultural forms and spiritual ideas, to form that wonderfully syncretistic culture known as provincial Roman civilization.

Also among the under-represented qualities are monuments as 'expressions of society'. One of the functions of Roman *limites* was to send a powerful message to the amalgam of provincial populations. Orators like Aelius Aristides likened the frontier works to a giant city wall, guaranteeing the security of the Empire's citizens. In a wider sense, the frontiers of the

Roman world have been seen as answering 'a need to define the limits of a hybrid and transformational Roman identity in the particular context of territory outside imperial control that was occupied by 'barbarians''. The transcending cultural meaning of Roman limites perhaps ultimately resides in the frontier communities, military and civilian, developing and expressing their own identities and couleur locale in dialogue with ideals of civilized life summed up in the Roman term humanitas.

Conclusion

The particular contribution of LGL, then, is that it encompasses the complete evolution, from the very earliest stage, of the Roman military disposition in the widest sense, including the legions and their manifold activities, the fleet, the command structure, etc. Of the classic 2nd-century frontiers, the LGL had most of its hardware in place shortly after 70, making this one of the earliest linear arrangements in the Roman world with the potential performance of a 'prelusive' frontier. Of particular interest is the system's adaptation to a complex and dynamic natural environment, notably in the Rhine delta, and its symbiosis with the water infrastructure generally. This is reflected in specific elements like harbour installations and water works which figure prominently in the proposed nomination.

5. Integriteit en authenticiteit

Integriteit van de property

In het onderstaande kader treft u de onderbouwing van de integriteit zoals opgenomen in de concept-SoOuv van de LGL^{vi}.

In contrast to several other parts of the Limes, the Lower German Limes is a river frontier that was never a closed line. The system was designed much as a necklace with strategically placed “pearls on a string” and irregularly sized stretches of river in between. There will have been a path, succeeded by a properly built road in between, but the river was itself part of the system. Of course the design was such that the system ideally must have been closed in the sense that all movement along, but also across the Rhine, could be controlled. Nevertheless, it was never a single structure but a system with cleverly arranged, individual parts. Moreover, as the Rhine is a living river, ending in a wide delta and, until recently, still meandering, certain sections of the Roman Rhine have obviously not survived to the present day.

Nevertheless geological and archaeological research has revealed that the Roman period river system is largely extant, along with most of the infrastructure on the south-western levee that is preserved below ground. Due to this location the preserved remains also include very high quality organic remains much of which has not been excavated. This provides for a very high level of archaeological integrity, with finds and features preserved in their original context in the soil matrix.

The LGL does not have many standing remains preserved above ground. Some remains have been brought to light during archaeological excavations or other works, but wooden structures have only survived in the soil or under water level and in general, visible stone-built elements have been torn down in the Middle Ages and later to re-use the stone in a region that was for the most part a stoneless landscape. These fragments can be traced in many early- and late-Medieval structures, adding another layer to the history of the Lower Rhine region. Architectural elements of stone as well as foundations have been preserved below ground, imparting additional significance to the high scientific value of the organic remains. These form archaeological reserve areas all along the length of the river.

The World Heritage Site will be constituted by a selection of these areas along the Rhine, as well as some elements of supporting infrastructure in the immediate hinterland. In that way, the component parts represent the pearls on a necklace that accurately reflects the structure of the past.

Elements from the hinterland comprise only those elements that can be directly and exclusively related to the military infrastructure of the second century that embodies the concept of forward defence. Military works from the later period defence-in-depth system in the hinterland will be excluded. No elements from beyond the limes will be included.

Particular areas have been chosen for inclusion in the nomination for the contribution that they make to the specific criteria for OUV in this part of the Roman limes as outlined. Care will be taken to include the full variety of elements that is so typical for this part of the limes, both in a chronological sense as in covering the full range of variability. In that way, the wholeness of the property is adequately represented and its intactness is further supported by the fact that only sites with substantial archaeological integrity have been chosen.

Authenticiteit van de property

In het onderstaand kader treft u de onderbouwing van de authenticiteit zoals opgenomen in de concept-SoOUV van de LGL.

The Lower German Limes is an archaeological property, and its location and setting are fully authentic. Virtually all of the component parts that have been included in the nomination are underground and remain unexcavated. They are the original remains and as such not only exhibit a high degree of integrity but also complete authenticity. A few parts have been excavated and have then been properly conserved and presented. All these elements retain their authenticity.

Because the Lower German Limes is special also in that its authentic remains are almost all below ground and hence invisible, their value needs some form of translation in order to be understandable for the general public. This need has led to some reconstructions but also to a number of innovative projects to convey these values. Several sites are presented symbolically by expressing their boundaries on the ground surface in some way, while protecting their authenticity as well as the setting and integrity of the surroundings. Such symbolic representations are well suited to create a minimum level of public experience of the Limes without resorting to reconstruction in its classical form.

The authenticity of the nominated property is ascertained in that it is truthfully and credibly expressed through incorporation of the full variety of Roman military and related civilian facilities. In form and design as well as function all elements from the chronological stages of military deployment are represented at their original location. In many areas, organic remains are demonstrably or plausibly present, so that here too the authenticity is credibly expressed in materials and substance.

Zwakke punt(en) ten aanzien van integriteit en authenticiteit

Inherent aan een rivierlandschap is het voorkomen van verspoeling. Verspoeling van archeologische resten treedt op door rivieractiviteit (o.a. in de vorm van overstromingen en loopverleggingen). Verspoeling in het verleden heeft de archeologische resten mogelijk aangetast of volledig vernietigd. Dit kan van effect zijn op de integriteit. De vraag is dan ook in hoeverre terreinen waarbij sprake is van verspoeling geschikt zijn voor de voordracht. In 2015 is door de provincie Gelderland een onderzoek voorzien naar de precieze effecten van verspoeling. Op basis van de uitkomsten van dit onderzoek kan een nadere afweging gemaakt worden, waarbij naar verwachting ook de representativiteit in ogenschouw zal worden genomen.

6. Beoogd siteholderschap

Als siteholder verantwoordelijke instanties

Nederland: De drie provincies Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland hebben de intentie na plaatsing van de Neder-Germaanse Limes op de Werelderfgoedlijst van UNESCO, zorg te dragen voor het siteholderschap voor het Nederlandse deel. Dit voornemen hebben de provincies bij de herziening van de Voorlopige Lijst (2010) uitgesproken en bij de ondertekening van de intentieverklaring met Rijk en gemeenten (2014) herhaald. De uitwerking van het siteholderschap vindt plaats in het kader van het managementplan. Het is goed denkbaar dat er, in navolging van de Werelderfgoedsite Stelling van Amsterdam, voor wordt gekozen om bij één van de provincies het siteholderschap onder te brengen en daar een erfgoedcoördinator Limes aan te stellen, die dan ook verantwoordelijk is voor de afstemming met de Duitse partners.

Duitsland: in Duitsland wordt naar verwachting de LimesKomision siteholder voor de LGL. Deze partij is reeds siteholder voor de Obergermanisch-Raetische Limes.

Verantwoordelijkheidsverdeling en afstemming

In de intentieverklaring met betrokken gemeenten en in het cooperation document^{vii} met de Duitse partners zijn overlegstructuren afgesproken voor de voorbereidingsfase. Het ligt voor de hand de overlegstructuur met de Duitse partners na aanwijzing van de Neder-Germaanse Limes als WHS in stand te houden voor afstemming en overleg. Met alle siteholders van de bestaande onderdelen van de FRE vindt overleg plaats in de Intergovernmental Committee. Taken op het gebied van publieksbereik zullen (voor Nederland) worden uitgevoerd door de Stichting Romeinse Limes Nederland (zie punt 7 en 8).

In het kader van het beheer van de site verwachten wij dat het nodig zal blijken om met waterbeheerders afspraken te maken. Wanneer de definitieve selectie van terreinen duidelijk is, kan en zal met de waterbeheerders het overleg worden aangegaan. Mogelijk zal het sluiten van een convenant, zoals de Werelderfgoedsite Schokland dat heeft gesloten met waterbeheerders, een goede basis blijken voor het formuleren van gezamenlijke doelen en het maken van verdere afspraken.

Risico's ten aanzien van het duurzaam siteholderschap

Draagvlak

Hoewel er een absolute ambitie is, bestaat het belangrijkste risico eruit dat het bestuurlijk en maatschappelijke draagvlak voor de nominatie tijdens het opstellen van het dossier afneemt of fragmenteert vanwege bestuurswisselingen en het meerjarige traject. De beheersmaatregel die is genomen om dit risico te beperken is om met een vaste regelmaat met gemeenten te overleggen, zowel bestuurlijk als ambtelijk, conform de in de intentieverklaring afgesproken overlegstructuur. Parallel daaraan wordt geïnvesteerd in het creëren en in stand houden van bestuurlijk en maatschappelijk draagvlak, door middel van initiatieven op het gebied van publieksbereik, zowel lokaal, regionaal als landelijk.

Middelen

Een aandachtspunt dat met bovengenoemd risico samenhangt, is de beschikbaarheid van middelen. Op dit moment is de financiering van het nominatieproces tot medio 2016 gedekt. Na de Provinciale Staten verkiezingen (maart 2015) zal een besluit worden genomen over de financiering van het vervolgproces. Het risico schuilt erin dat deze politieke beslissing genomen moet worden in een tijd dat financiële middelen schaars zijn, door nieuwe bestuurders die zich mogelijk (nog) onvoldoende verbonden voelen met de Werelderfgoedambitie voor de Limes. Om dit risico te beheersen zetten wij continu in op het creëren en behouden van politiek draagvlak door goede en regelmatige communicatie.

7. Bescherming en beheer

Wijze van bescherming en doorwerking

Nederland en Duitsland kennen een verschillende ruimtelijke ordeningssystematiek. In de samenwerkingsovereenkomst spreken de Nederlandse en Duitse partners af dat zij gezamenlijke principes voor bescherming van de LGL zullen opstellen, zodat deze in beide landen kunnen worden geïmplementeerd. Onderstaand wordt voor beide landen aangegeven hoe de LGL op dit moment ruimtelijk wordt beschermd.

Nederland

In het najaar 2014 is een onderzoek voorzien naar de wijze waarop de straks voor te dragen OUV's en hun bufferzones het beste kunnen worden beschermd binnen de Nederlandse plansystematiek en in hoeverre bescherming via de Wet op de Ruimtelijke Ordening en het bijbehorende instrumentarium kan volstaan. De gemeenten zijn nauw betrokken bij dit onderzoek en de resultaten hiervan zijn begin 2015 bekend. Aan dit onderzoek zal in dit verdere hoofdstuk worden gerefereerd als het beschermingsonderzoek.

Wettelijke bescherming

Op dit moment hebben 27 vindplaatsen in Nederland de status archeologisch rijksmonument. Dit is de maximale beschermingsgraad mogelijk. Voor het verstoren of wijzigen van een beschermd archeologisch monument is een monumentenvergunning nodig. Deze vergunning wordt verleend door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (hierna RCE) namens de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Uitgangspunt bij het beoordelen van vergunningsaanvragen is het behoud van het archeologisch monument. Voor dezelfde activiteit kan ook een omgevingsvergunning via de gemeente noodzakelijk zijn, deze is dan echter pas van kracht indien en nadat de benodigde monumentenvergunning is verleend.

Planologische bescherming

Archeologische vindplaatsen, niet zijnde een archeologisch rijksmonument, worden via de Wet op de Ruimtelijke Ordening beschermd. Voor de LGL is thans op drie niveaus regelgeving aanwezig, waarbij het rijks- en provinciaal niveau kaderstellend zijn voor de feitelijke doorwerking op gemeentelijk niveau:

- Rijk: In de Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte (SVIR) en het Besluit algemene regels ruimtelijke ontwikkeling (Barro) is een 4 km brede 'zoek'-zone aangegeven voor de Limes. Provincies hebben van het Rijk de opdracht gekregen om de kernwaarden van de Limes te beschermen en de precieze begrenzing van deze zone voor 1 januari 2014 vast te leggen in hun verordeningen.
- Provincies: om te komen tot een eenduidige verankering hebben de provincies Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland in gezamenlijkheid gewerkt aan een planologisch-juridisch ruimtelijk kader dat als basis kan dienen voor een samenhangend beschermingsregime. Op basis hiervan zijn inmiddels de drie provinciale verordeningen aangepast.
- Gemeentelijk beleid: uit een analyse van de vigerende bestemmingsplannen is gebleken dat de 26 Limesgemeenten de bescherming nu op uiteenlopende wijze hebben geregeld. Nagenoeg alle gemeenten hanteren voor ruimtelijke ingrepen die een bepaalde oppervlakte- of dieptemaat overschrijden een onderzoeksplicht. Deze zogenaamde vrijstellingsgrenzen verschillen per gemeente, afhankelijk van de lokale situatie.

Het is de wens van de provincies dat de gebieden die straks voorgedragen worden en gebieden die tot de bufferzone zullen behoren op een eenduidige wijze beschermd zijn. Daarvoor is het noodzakelijk een besluit te nemen over welke terreinen zullen worden voorgedragen, alvorens hierover het overleg aan te gaan met de gemeenten. Naar aanleiding van het reeds genoemde beschermingsonderzoek zal in overleg worden getreden met de betrokken gemeenten over eventuele aanpassingen van regelgeving. Ten aanzien van dit punt hebben wij met gemeenten de intentie uitgesproken dat besluiten of maatregelen die eventueel nodig zijn voor een Werelderfgoednominatie, uitsluitend worden genomen wanneer de bij die terreinen betrokken overheden hier overeenstemming over bereiken.

Op dit moment is in Nederland via de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (Wabo) sprake van vergunningvrij bouwen. Bovendien is nieuwe Rijksregelgeving in voorbereiding in het kader van de Omgevingswet. Vooralsnog lijkt het mogelijk onder deze regelgeving, zonder toetsing aan het bestemmingsplan, tot 100m² vergunningvrij te kunnen bouwen (dit kan u al tot 50m²). Voor vindplaatsen die alleen via het bestemmingsplan zijn beschermd, kan dit een essentiële en herhaalde aantasting van deze kernwaarden tot gevolg hebben waardoor behoudenswaardige resten worden vergraven. In het eerder genoemde beschermingsonderzoek, zullen de risico's van het vergunningvrij bouwen in kaart worden gebracht en zal worden gekeken wat dit betekent voor het benodigde beschermingsregime.

Duitsland

In Nordrhein-Westfalen (NRW) hebben alle archeologische vindplaatsen die voor de LGL worden voorgedragen de monumentenstatus. Op basis van de Wet op de Monumentenzorg van de deelstaat Nordrhein-Westfalen (DSchGNRW) is de verantwoordelijkheid voor naleving van deze wetgeving belegd op gemeentelijk niveau. Dit geldt ook voor de archeologische vindplaats in de deelstaat Rheinland-Pfalz.

Staat van onderhoud

Nederland

Aangezien de property een archeologische aard kent, wordt 'staat van onderhoud' geïnterpreteerd als 'fysieke kwaliteit'. De fysieke kwaliteit van organische resten is een belangrijk criterium bij de definitieve selectie van terreinen. Bij een hoge gemiddelde grondwaterstand kan in algemene zin worden geconcludeerd dat deze fysieke kwaliteit goed is. In een aantal gevallen kunnen terreinen door grondgebruik en bodemingrepen in meer of mindere mate verstoord zijn, afhankelijk van de diepteligging van de archeologische resten en de aard van de verstoring. Deze situaties zijn geïnventariseerd in de terreinencatalogus en waar nodig zal hiernaar nog nader onderzoek worden uitgevoerd.

Uit de terreinencatalogus komen twee structurele aandachtspunten naar voren met betrekking tot de fysieke kwaliteit van vindplaatsen:

- In de provincie Gelderland gaat het om de eerder genoemde verspoelingen. De provincie Gelderland start in 2015 een onderzoek naar onder andere de mate van verspoeling en de gevolgen daarvoor voor de fysieke kwaliteit.
- In een aantal agrarische gebieden, zoals het Kromme Rijngebied in Utrecht en de Betuwe in Gelderland, gaat het om de diepteligging en de daarmee samenhangende mogelijke aantasting van archeologische vindplaatsen. In de Betuwe is hier reeds onderzoek naar verricht, in de Provincie Utrecht wordt op dit moment gestart om in samenspraak met de betreffende gemeenten te kijken wat de verstoring als gevolg van agrarisch grondgebruik eigenlijk is en wat dit betekent voor de fysieke kwaliteit. De resultaten hiervan worden medio 2015 verwacht.

Duitsland

In Remagen, Bonn, Köln, Dormagen, Haus Bürgel, Neuss, Moers-Asberg en Qualburg zijn de vindplaatsen tot op heden bewoond. Daarom zijn de archeologische lagen, vooral resten van steenbouw, vaak zeer goed geconserveerd.

In de bosgebieden in Kottenforst bij Bonn, Alfter en Bornheim, als ook in het Hochwald bij Uedem, zijn de oefenkampen zeer goed door de bosbodem geconserveerd. De overige castella en legioensforten die in agrarische gebieden in de lage delen van de Nederrijn liggen, zijn niet verstoord, maar goed behouden gebleven.

Organisatie beheer en monitoring

Nederland

De provincies zullen als beoogd siteholder de verantwoordelijkheid hebben voor de duurzame instandhouding en het duurzaam beheer van het Nederlandse deel van de LGL. Het beheer in Nederland zal met name plaatsvinden door de inzet van de wettelijke en planologische instrumenten die de betrokken overheden tot hun beschikking hebben. Ten aanzien van de monitoring wordt voor 2015 een onderzoek voorzien naar het opzetten van een monitoringssystematiek voor de kernwaarden van de Limes.

Duitsland

De in Duitsland geselecteerde vindplaatsen hebben alle de monumentenstatus. Het beheer zal daarom met name geregeld worden door inzet van bestaande wettelijke en planologische instrumenten en structuren. De steden en gemeenten hebben het 'Planungsrecht' en zijn verantwoordelijk voor goede uitvoering van de monumentenzorg, hetgeen zij veelal bij uitvoeringsinstanties hebben neergelegd.

Om te zorgen voor een samenhangende aanpak, zullen binnen het framework van de internationale samenwerkingsstructuur afspraken worden gemaakt over het beheer en monitoring van de toekomstige Werelderfgoedplaats. Deze afspraken worden vastgelegd in het managementplan.

Publieksbereik en exploitatie

Nederland

De afgelopen jaren is veel gedaan om de bekendheid en de toeristische potentie van de Limes te vergroten en te benutten. Het park Matilo in Leiden, DOMunder in Utrecht en de Romeinse tempel in Elst zijn goede voorbeelden van plaatsen waar de Limes al zichtbaar en beleefbaar is. Daarnaast laten lokale en nationale musea bijzondere Romeinse vondsten zien en brengen zij daarmee de Romeinse geschiedenis onder de aandacht van hun bezoekers. Ook zijn er nog diverse projecten in ontwikkeling. De reconstructie van een schaal 1:1 Romeins castellum in Utrecht (Hoge Woerd) is daar een voorbeeld van. De musea en andere bezoekersplekken hebben een eigen begroting, waarin de bijdragen van de betrokken overheden zijn verwerkt.

Om versnippering te voorkomen en om de eenheid in communicatie en marketing tussen allerlei verschillende partijen te versterken, is begin 2014, met steun van de provincies, de Stichting Romeinse Limes Nederland opgericht. Hierin zijn de grote musea, regionale erfgoedpartners en de belangrijkste vrijwilligersorganisaties vertegenwoordigd.

De stichting richt zich op het vergroten van het publieksbereik, onder meer door educatie, digitale communicatie, gezamenlijke evenementen, het bevorderen van ondernemerschap

en communicatie (www.romeinselimes.nl). De stichting is op dit moment tot 2018 gefinancierd.

Duitsland

In Nordrhein-Westfalen en Rheinland-Pfalz is al een stevige basis voor publieksbereik. Archeologisch Park Xanten en het Römischer Museum in Keulen leveren daar een belangrijke bijdrage aan. Op dit moment is er in deze deelstaten nog geen overkoepelende organisatie die zich bezighoudt met het aspect publieksbereik voor de LGL. Het is de verwachting dat er wel een dergelijke organisatie zal komen of dat de Verein Deutsche Limesstrasse, die verantwoordelijk is voor het publieksbereik van de Obergermanisch-Raetische Limes, tevens verantwoordelijk wordt voor het publieksbereik rond de LGL.

Risico's beheer en instandhouding

Bescherming OUV's

Allereerst is het risico dat de OUV's onvoldoende beschermd kunnen worden. Dit risico speelt zowel in de kernzone als in de bufferzone en is met name gelegen in het feit dat bescherming beperkingen met zich meebrengt en dat deze politiek gevoelig kunnen liggen. Om dit risico te beheersen is sinds de start van de samenwerking steeds helder gecommuniceerd dat een voordracht behoud in situ vereist is en dat het hiervoor nodig kan zijn extra beschermingsmaatregelen te treffen. Gemeenten zijn gevraagd aan te geven voor welke terreinen behoud in situ niet haalbaar is, en op grond hiervan is al een aantal terreinen afgevallen. Naar aanleiding van het eerder genoemde beschermingsonderzoek zullen met gemeenten afspraken worden gemaakt over eventueel aanvullende, noodzakelijke beschermingsmaatregelen. De gemeenten zullen nauw betrokken worden bij het opstellen van dit onderzoek.

Aan Duitse zijde bestaat er een risico voor terreinen in binnenstedelijke gebieden (Bonn, Neuss) door intensieve stedelijke ontwikkeling. Met de betreffende gemeenten zullen gesprekken worden gevoerd over hoe toekomstige stedelijke planologische ontwikkelingen met de OUV in overeenstemming kunnen worden gebracht. Bijvoorbeeld door prioriteit te geven aan het behoud van het antieke straatverloop in het stadsbeeld en voor behoud Substanzerhalt van individuele resten van gebouwen. In Krefeld en Duisburg bestaat het risico van doorontwikkeling van economische/ industriegebieden. Met betreffende gemeenten zal in gesprek worden gegaan om helderheid te krijgen over waar behoud in situ niet kan worden gegarandeerd.

Middelen

De Stichting Romeinse Limes Nederland heeft thans financiering tot 2018. Met de stichting is afgesproken dat zij zich de komende jaren zal inspannen voor het vinden van aanvullende inkomstenbronnen. Wij volgen dit actief en zullen tijdig met de stichting in gesprek gaan over de continuering van de werkzaamheden bij het uitblijven van aanvullende financieringsbronnen.

8. Draagvlak (bestuurlijk en maatschappelijk)

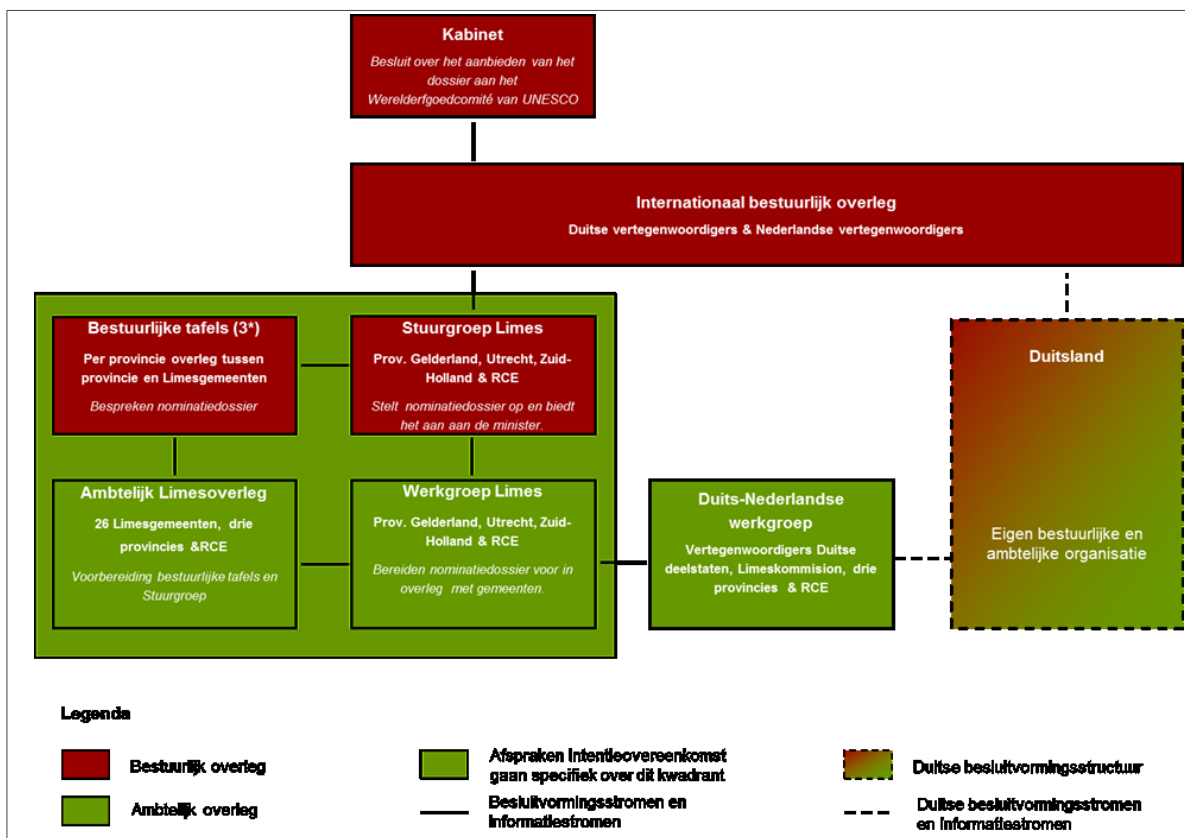
Nederland

Bewoners en gebruikers

Wij achten draagvlak onder bewoners en gebruikers van groot belang. Daarom wordt continu gewerkt aan de vergroting van de bekendheid en de beleefbaarheid van de Limes (zie hoofdstuk 7). Speciale aandachtsgroep zijn de eigenaren en gebruikers van terreinen die straks onderdeel van de property zijn of die in de bufferzone komen te liggen. Wanneer helder is welke terreinen we willen voordragen en wat de precieze gevolgen zijn van de Werelderfgoedstatus, zullen we in overleg treden met de gebruikers en eigenaren van de terreinen. Op basis van de uitkomsten van deze gespreken, zal worden gekeken op welke punten de voordracht al dan niet moet worden aangepast. Aanvullend zal een brede consultatieronde worden gehouden, waarin bewoners, gebruikers en andere geïnteresseerden gelegenheid krijgen om op het conceptnominatiedossier te reageren.

Gemeenten

Vanwege de essentiële rol van de gemeenten in de planologische bescherming van archeologisch erfgoed en daarmee ook de Romeinse Limes is na de plaatsing van de Limes op de Voorlopige Lijst gestart met het organiseren van de dialoog met gemeenten. In alle drie de provincies zijn bestuurlijke tafels gehouden om met de betrokken gemeenten te praten over de betekenis van Werelderfgoed, de kansen die dat biedt, maar ook de beperkingen en het globale verloop van het nominatieproces. Dit heeft zich vertaald in de eerder genoemde intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes, waarin Rijk, provincies en gemeenten de gezamenlijke ambitie onderschrijven en afspraken hebben gemaakt over de wijze waarop zij samenwerken. De besluitvormingsstructuur zoals die is vastgelegd in de intentieverklaring is weergegeven in figuur 2.

Figuur 2: besluitvormingsstructuur

Provincies

De ambitie om de Limes op de Werelderfgoedlijst te plaatsen is groot bij de drie provincies. Van belang voor het vasthouden van het draagvlak op provinciaal niveau is het behoud van het maatschappelijk draagvlak. Dit is naast publieksbereik nauw verbonden met de begrenzing van de property en de consequenties hiervan voor ruimtelijke ontwikkelingen. Wij verwachten dat door goede en regelmatige communicatie over het proces richting Provinciale Staten en goede samenwerking met gemeenten, het draagvlak binnen de provincies behouden kan blijven.

Duitsland

Een groot deel van de Duitse Limes staat al op de Werelderfgoedlijst. Omdat de ervaringen daarmee positief zijn, is er een positieve grondhouding. Het wordt al logisch gezien dat dat ook deze laatste tranche wordt toegevoegd. Ook is het kennisniveau over de Limes in Duitsland in het algemeen hoog, onder andere door de eerder genoemde regionale musea en de wijze waarmee met de Limes wordt omgegaan in het onderwijs. Om het draagvlak bij de gemeenten te vergroten, wordt op korte termijn gestart met het overleg met de gemeenten waar de terreinen inliggen.

Internationaal

Om de samenwerking met de deelstaten Nordrhein-Westfalen en Rheinland-Pfalz vorm te geven wordt in het najaar van 2014 een samenwerkingsovereenkomst ondertekend: het eerder genoemde cooperation document. Belangrijkste elementen hieruit zijn dat de betrokken partijen de gezamenlijke ambitie uitspreken en afspraken maken over de wijze waarop zij samenwerken. In de overeenkomst is de overlegstructuur zoals in figuur 2 is weergegeven ook internationaal vastgelegd.

In de voorbereiding van het Werelderfgoednominatiedossier zal verder worden samengewerkt met:

- De Bratislavagroup, waarin Romeins archeologen van de Europese Limeslanden, inclusief verschillende sites van de voorlopige lijst en de Werelderfgoedlijst (FRE), zijn vertegenwoordigd.
- De intergovernmental committee, dat verantwoordelijk is voor het algemene management van de FRE als Werelderfgoed site en waarin de landen zijn vertegenwoordigd die een deel van de FRE binnen hun landsgrenzen hebben.

Ten behoeve van het internationale draagvlak, zullen Nederland en Duitsland begin 2015 een uitgave verzorgen voor de LGL binnen de internationale reeks *Frontiers of the Roman Empire*.

Tot slot zullen wij gedurende het proces zogenaamde expert meetings organiseren waarin strategische documenten worden voorgelegd aan internationaal deskundigen op het gebied van Werelderfgoed. Inmiddels hebben twee van deze expertmeetings plaatsgevonden.

Deskundigen

Internationaal is afgesproken dat er een Nederlands-Duits wetenschappelijk Adviescollege wordt opgericht dat adviseert over de inhoudelijke keuzes voor het(/de) nominatiedossier(s). Het Adviescollege wordt gevormd door deskundigen op het gebied van de Romeinse archeologie. De Internationale Stuurgroep benoemt de leden van het Adviescollege. Daarnaast wordt in Nederland de zogenaamde Newcastlegroup betrokken. In deze groep hebben Nederlandse Romeins archeologen zich verenigd.

9. Planning

De planning is gericht op het indienen van het nominatiedossier in het jaar 2018 en een beoogde aanwijzing door UNESCO in 2019. Mede door de ondertekening van de intentieverklaring, is er nu bestuurlijk veel energie en commitment voor de Werelderfgoednominatie van de Neder-Germaanse Limes. Ook maatschappelijk zien we dat het onderwerp Limes meer en meer gaat leven. De populariteit van DOMunder, maar ook kleine ondernemers die het thema oppakken laten dit zien. Om deze energie en dit commitment vast te houden, hebben wij de ambitie om binnen deze bestuursperiode (2014-2018) het nominatiedossier bij UNESCO in te dienen.

Bouwstenen

De voorgaande hoofdstukken hebben laten zien dat er al veel bouwstenen aanwezig zijn voor het op te stellen nominatiedossier. Er is een OUV en een CA opgesteld, waarbij ook is ingegaan op de aspecten integriteit en authenticiteit. Er is een terreinencatalogus opgesteld waarin alle terreinen die mogelijk onderdeel uitmaken van de property zijn omschreven en waarbij per terrein helder is gemaakt hoe het zich verhoudt tot de OUV, wat de fysieke kwaliteit is en hoe het planologisch/juridisch beschermd is. Zowel de terreinencatalogus als de OUV zijn goedgekeurd door alle Limesgemeenten. Er zijn afspraken gemaakt met de 26 Limesgemeenten, de twee Duitse deelstaten en de Bondsregering over de wijze waarop we samenwerken aan de Werelderfgoednominatie en op welke wijze we daarover zullen besluiten. De Limes is opgenomen in de provinciale verordeningen om de kernwaarden van de Romeinse Limes te beschermen.

Vervolgproces

Begin 2015 zullen wij een besluit nemen over welke terreinen wij definitief willen opnemen in het nominatiedossier. Dit proces is schematisch weergegeven in onderstaande figuur.

Terreinselectie	
Beoordeling terreinen 62 terreinen (42 Nederlandse en 20 Duitse) op: - De mate waarin terreinen voldoen aan de OUV. - De mate waarin terreinen behouden zijn en op de lange termijn behouden kunnen blijven. - De mate waarin onderzoek beschikbaar is om een nominatie te staven.	+ / -
Expert meeting met internationaal deskundigen.	+ / -
Resultaat (begin 2015)	
Selectie terreinen waarvoor we daadwerkelijk een nominatiedossier zullen opstellen.	< 67

Figuur 3: Schema terreinselectie

Nadat definitief een selectie is gemaakt van de terreinen, zal worden gestart met het opstellen van het nominatiedossier en het managementplan voor deze terreinen. Daarbij zijn de belangrijkste activiteiten:

- het nemen van een besluit over de bufferzones;
- waar nodig het doen van extra onderzoek voor die terreinen waar kennislacunes aanwezig zijn;
- waar nodig, het implementeren van aanvullende beschermingsmaatregelen;
- het schrijven van het nominatiedossier en het managementplan;
- het continu werken aan afstemming en draagvlak op alle niveaus (internationaal, transnationaal, nationaal en lokaal).

Wij achten het haalbaar om in december 2016 een gedragen en volledig nominatiedossier gereed te hebben. Voor de bestuurlijke besluitvorming in de drie provincies en de twee deelstaten Nordrhein-Westfalen en Rheinland-Pfalz en het Rijk is in het totaal 12 maanden uitgetrokken. Het dossier kan dan in januari 2018 worden aangeboden bij het World Heritage Centre.

Wat	Wanneer	
Besluit Werelderfgoedcomité over Werelderfgoednominatie	2019	Jun
Bezoek beoordelaar UNESCO	2018	Okt
Indien dossier Parijs	2018	Jan
Besluit ministerraad	2017	Dec
aanbieden ministerraad		
Aanbieden voor opmaak en vertaling	2017	Sept
Besluit PS: Instemmen nominatiedossier & managementplan	2017	Jun
Besluit GS: Instemmen nominatiedossier & managementplan	2017	Mei
Besluit ISG: Instemmen nominatiedossier & managementplan	2017	Mrt
Besluit SG: Instemmen nominatiedossier & managementplan	2017	Feb
Bestuurlijke tafels	2016	Dec
Nominatiedossier gereed		
Sturen naar Rijk voor "completeness check"	2016	Dec
Verwerken reacties	2016	Sept-Okt
Vrijgeven voor consulatie nominatiedossier bij: <ul style="list-style-type: none"> • Bratislava groep (alle Limeslanden) • Hexham Groep (bestaande Werelderfgoederen) • Gemeenten • Waterschappen • LTO Noord • Rijkswaterstaat • Burgers 	2016	Jun-Jul-Aug
PS: instemmen concept nominatiedossier & managementplan	2016	Mei
GS: instemmen concept nominatiedossier & managementplan	2016	Apr
ISG: instemmen concept nominatiedossier & managementplan	2016	Mrt
SG: instemmen concept nominatiedossier & managementplan	2016	Feb
Bestuurlijke tafels	2016	Jan
Concept nominatiedossier gereed		
Opstellen nominatiedossier	2015	Apr-Okt
Opstellen managementplan	2015	Apr-Okt
Indien nodig: aanpassen planologische en wettelijke bescherming sites.	2015	April + 1,5J
ISG: instemmen definitieve selectie terreinen	2015	Mrt
SG: instemmen definitieve selectie terreinen	2015	Feb
Bestuurlijke tafels: instemmen definitieve selectie terreinen	2015	Jan
International Expertmeeting	2014	Dec
Maken voorlopige selectie en onderzoek naar beschermingsvereisten.	2014	Sept-Okt

Figuur 4: Planning nominatieproces

Risico's ten aanzien van de planning

De volgende risico's ten aanzien van de planning kunnen worden geïdentificeerd:

- Het implementeren van beschermingsmaatregelen kost meer tijd dan geraamd.
- Er is (aanzienlijk) meer onderzoek nodig dan thans voorzien en dit vergt extra tijd.
- Het lukt niet om tijdig de umbrella OUV vastgesteld te krijgen, waardoor ook de voordracht van de LGL wordt vertraagd (zie 3.2).

Voor het beheersen van bovenstaande en eerder genoemde risico's (hoofdstuk 6 en 7), zullen wij deze actief monitoren en bijsturen indien nodig.

Eindnoten

ⁱ “In contrast to several other parts of the Limes, the Lower German Limes is a river frontier that was never a closed line. (...). This approach has also been chosen for the inclusion of parts in the World Heritage site and no attempt has been made to physically connect the constituent parts because they were never connected as one structure in the past either.” (Pagina 5, Draft Statement OUV & Comparative Analysis World Heritage Nomination Lower German Limes, Willems, dr. W.H.J.; Graafstal, drs. E.; dr. Driel-Murray, C.; Universiteit Leiden; 2014)

ⁱⁱ Voorstel voor een kader voor de verankering van de Romeinse Limes in de provinciale ruimtelijke verordeningen van de provincies Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland (Vestigia, 2012)

ⁱⁱⁱ Koblenz Declaration (Bratislava Group meeting 23.6.2004): “The Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site (FRE WHS) should consist of the line(s) of the frontier at the height of the empire from Trajan to Septimius Severus (about 100 to 200 AD), and military installations of different periods which are on that line. The installations include fortresses, forts, towers, the limes road, artificial barriers and immediately associated civil structures.”

^{iv} Pagina 22: Draft Statement OUV & Comparative Analysis World Heritage Nomination Lower German Limes; Willems, dr. W.H.J.; Graafstal, drs. E.; dr. Driel-Murray, C., Universiteit Leiden, 2014.

^v Pagina 9 t/m 20: Draft Statement OUV & Comparative Analysis World Heritage Nomination Lower German Limes; Willems, dr. W.H.J.; Graafstal, drs. E.; dr. Driel-Murray, C., Universiteit Leiden, 2014.

^{vi} Pagina 5: Draft Statement OUV & Comparative Analysis World Heritage Nomination Lower German Limes; Willems, dr. W.H.J.; Graafstal, drs. E.; dr. Driel-Murray, C., Universiteit Leiden, 2014.

^{vii} De samenwerkingsovereenkomst met de Duitse deelstaten is in de verschillende colleges van Gedeputeerde Staten vastgesteld. De overeenkomst wordt naar verwachting eind 2014 ondertekend.